

*А.Д. Байшуакова*¹*

*¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты.
Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

ӘБІЛҚАЙЫР ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының көрнекті тұлғаларының бірі Кіші жүз ханы Әбілқайыр мен оның эпистолярлық мұрасы қарастырылады. Әбілқайырдың тұлғасына байланысты көптеген ғылыми еңбектер жарияланған және зерттеуші-ғалымдар оның ұстанған саясатына, әсіресе Кіші жүздің Ресейге қосылу мәселесіне әртүрлі баға береді. Кеңестік дәуірде Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың ұстанған субъективті көзқарасының негізінде Әбілқайырдың тұлғасына біржақты ой қалыптасты. Ханның тұлғасына байланысты қалыптасқан біржақты көзқарасты өзгертуде белгілі ғалым И.В. Ерофеева үлкен еңбегін сіңірді. Ирина Викторовна Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей империясымен жақындасуының себептерін дәлелді түрде түсіндіріп ұсынды. Ғалымның 2014 жылы шығарған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы» екітомдық құжаттар жинағына енген Әбілқайыр ханның хаттары Қазақстанның жаңа заман тарихы бойынша зерттеушілер үшін құнды дереккөзі болып табылды. Автор мақалада Әбілқайыр ханның эпистолярлық мұрасы арқылы оның тұлғалық болмысын аша отырып, қызықты тарихи фактілерді келтіреді. Сонымен қатар Кіші жүз ханының саясаты мен қызметіне байланысты жаңа ғылыми жарияланымдар жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: Әбілқайыр хан, И.И. Неплюев, А.И. Тевкелев, аға хан, Кіші жүз, Ресей империясы, бодандылық, элита, эпистолярлық мұра, хат.

*Байшуакова А.Д. *¹*

*¹Докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент., Казахстан, E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

ХАН АБУЛХАИР И ЕГО ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

В статье рассматривается одна из выдающихся личностей казахского народа Хан Младшего жуза Абулхаир и его эпистолярное наследие. Личности Абулхаир хана посвящено много научных трудов и ученые-исследователи по разному оценивают его политику, особенно вопрос присоединения Младшего жуза к России. В советское время на основе субъективных взглядов оренбургского губернатора И.И. Неплюева сформировалось однобокое представление о личности Абулхаира. Известный ученый И.В. Ерофеева проделала огромную работу в изменении сложившегося одностороннего взгляда к личности хана. Ирина Викторовна предложила аргументированную трактовку побудительных мотивов сближения хана Младшего жуза Абулхаира с Российской империей. Вошедшие письма Абулхаир хана в сборник «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» выпущенный ученым в 2014 году являются для исследователей ценным источником по новой истории Казахстана. Автор на основе эпистолярного наследия Абулхаир хана раскрывает его личность, приводит интересные исторические факты. Также в статье всесторонне рассматриваются новые научные публикации касательно политики и деятельности хана Младшего жуза.

Ключевые слова: Абулхаир хан, И.И. Неплюев, А.И. Тевкелев, старший хан, Младший жуз, Российская империя, подданство, элита, эпистолярное наследие, письмо.

*A.D.Baishuakova*¹*

KHAN ABULKHAYIR AND HIS EPISTOLARY HERITAGE

Abstract

The article deals with one of the outstanding personalities of the Kazakh people, Khan of the Junior Zhuz Abulkhayir and his epistolary heritage. Many scientific works have been devoted to the personality of Abulkhayir Khan, and scholars-researchers evaluate his policy in different ways, especially the issue of joining the Junior Zhuz to Russia. In Soviet times, based on the subjective views of the Orenburg governor I.I. Neplyuev formed a one-sided idea about the personality of Abulkhayir. The famous scientist I.V. Yerofeyeva did a great job in changing the prevailing one-sided view of the personality of the khan. Irina Viktorovna offered a reasoned interpretation of the motives for the rapprochement of the Khan of the Junior Zhuz Abulkhayir with the Russian Empire. Also, the letters of Abulkhayir Khan included in the collection "Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821" released by the scientist in 2014 are a valuable source for researchers on the new history of Kazakhstan. Based on the epistolary heritage of Abulkhayir Khan, the author reveals his personality and cites interesting historical facts. The article also discusses new scientific publications regarding the policy and activities of the Khan of the Junior Zhuz.

Keywords : Abulkhayir Khan, I.I. Neplyuev, A.I. Tevkelev, Senior Khan, Junior Zhuz, The Russian Empire, allegiance, elite, epistolary heritage, letter.

Кіріспе. Қазақ тарихындағы күрделі тұлғалардың бірі Кіші жүз ханы Әбілқайырдың тарихи портреті, оның саяси-қоғамдық қызметі сан мәрте талқыланып, нәтижесінде әртүрлі көзқарастарды туындатты. Көптеген зерттеушілердің пікірінше Әбілқайыр әлі күнге дейін тарихи тұрғыдан нақты бағасын ала алмай келеді.

Әбілқайыр ханның тұлғасын ерекше зерттеумен айналысқан белгілі тарихшылардың бірі И.В. Ерофеева болып табылады. Ғалым Әбілқайыр хан туралы тыңғылықты ғылыми зерттеулер жүргізді және ол жөнінде көлемді еңбектерін жарыққа шығарды. 2007 жылы Ирина Викторовнаның авторлығымен үшінші рет қайта өңделіп және толықтырылып «Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик» атты монографиясы баспадан шықты. Кітап алғаш рет 1999 жылы «Санат» баспасынан екі мың таралыммен шықса, ал екінші рет дәл сол баспадан қайта жарияланды. Алайда бірінші және екінші рет жарияланған сәтте монографияның таралымы аз болғандықтан оқырмандардың сұранысын толық қанағаттандыра алмады. Сондықтан да бұл кітапты қайта жариялау қажеттілігі туындады [1,3]. И.В. Ерофеева монографиясында XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның көрнекті әскери және мемлекеттік қайраткерінің өмірін, әскери және саяси қызметін сол дәуірдің әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және геосаяси контекстінде кең түрде қарастырды.

И.В. Ерофееваның «Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик» атты монографиясының алғысөзін т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі К.М. Байпаков жазған еді. Карл Байпаков алғысөзінде кез келген елдің жазбаша тарихын әртүрлі дәуірдегі қоғамдық және саяси қайраткерлердің шығармашылығын қалпына келтірмей қарастыру мүмкін емес, себебі ол қайраткерлер өздерінің өмірлік энергиясымен, нақты іс-әрекеттерімен және жеке өмірімен тарихты жасады деп көрсетті. Сондай-ақ ол Қазақстанның және басқа да посткеңестік елдердің тарихнамасында тарихи портрет жанры белгілі бір себептерге байланысты кең түрде дамымады, сондықтан да осы орайда қазақстандық тарихшы И.В.Ерофееваның монографиясы уақтылы және ерекше оқиға болып табылады деп өз ойын білдірді [1,3]. Әрине ол жылдардан бері жеке тарихи тұлғаларға байланысты әртүрлі зерттеулер, кітаптар жарияланды және әлі де жарық көруде, алайда Ирина Викторовнаның Әбілқайыр хан жөніндегі еңбегіотандық тарих ғылымы саласындаөзіндік үлкен маңызға ие.

Әбілқайыр ханның тұлғасына, болмысына, ұстанған саясатына байланысты әртүрлі кереғар көзқарастар қалыптасқан. Отандық тарихшылар Әбілқайыр хан бойынша көптегенғылыми зерттеулерін жүргізіп, ол бойынша шығарылған еңбектерін көпшіліктің назарына ұсынуда және бұл іс әлі де өз жалғасын табады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенізерттеу барысында Әбілқайыр туралытарихшы-ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақалалары, ханға тиесілі эпистолярлық мұрасы, т.б. қолданылды. Әбілқайырдыңтұлғасын, оның эпистолярлық мұрасын қарастыру барысында И.В. Ерофееваның екітомдық жинағына енген хаттары талданды. Сонымен қатар 2001 жылы «Абай» журналында жарияланған Амантай Исинның «Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс» атты

мақаласы қарастырылды [2]. 2022 жылы «Bylye Gody» журналының № 17 санында Г.А. Шотанованың Е.М. Ужкенов, К.В. Джумагалиевамен бірлескен түрде жазылған «Степная элита казахов Младшего жуза в период вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления» [3] атты мақаласындағы көзқарастарына ерекше назар аударылды.

Мәселені кешенді зерделеу үшін тарих ғылымындағы тарихилық және шынайылық жалпы методологиялық қағидаларымен қатар тарихи жүйелеу, тарихи-салыстырмалы, ретроспективті әдістері қолданылды.

Талқылау. Ханның өмірбаянынан қысқаша мәлімет келтіретін болсақ, Әбілқайыр хан (1693-1748) – төре тұқымынан шыққан, қазақ сұлтандарының кіші буыны – Өсектің ұрпағы, Шыңғысханның он бесінші ұрпағы, Кіші жүздің ханы [4,384].

Әбілқайыр-Мұхаммед-Ғази-Бахадур хан аса танымал емес сұлтандық әулеттен шыққан. XVI ғ. ортасынан бастап-XVIII ғ. басына дейін тарихи кезеңде Қазақстанда жоғары билік мұрагерлігінің белгілі бір дәстүрі қалыптасты. Ол бойынша хан атағына дәстүрлі түрде басым артықшылыққа ие болған Жошы ұрпағының бір тармағы, қазақ хандығының негізін қалаушы Жәнібектің төртінші ұлы және беделді қазақ ханы Қасымның бауыры Жәдік сұлтанның ұрпағы еді [1,118]. Хан аса белгілі емес сұлтандық әулеттен шыққандықтан бұл қалыптасқан үрдісті өзгертті. Әбілқайырдың өмірінің жастық шағын қамтитын деректердің басым көпшілігі XVII-XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей территориясында орын алған өрттердің салдарынан жойылды, сондықтан да ханның биографиясына қатысты ақпарат XVIII ғасырдың 40-70 жылдардағы ресейлік астаналық және провинциалдық шенеуніктерінің ретроспективті жазбаша баяндауының нәтижесінде жетті [1,119].

Кіші жүз ханының шығу-тегі туралы генеалогиялық мәліметтердің ең шынайы дерегі ол Әбілқайырдың өз аузынан шыққан және оны 1748 жылы Ор бекінісінде полковник А.И. Тевкелев тарапынан жазып алынған мәліметтер болып табылады. Тевкелев орыс патшайымының тапсырмасымен «Поколенные росписи кайсацким Меньшей и Средней ордам ханам и султанам и всем фамилиям их» құжатын дайындады. Ол қазақ хандары Әбілқайыр мен Әбілмамбет, сұлтандар Батыр, Барақ және Абылайдың шежірелерін қамтыды. Әбілқайырдың айтуы бойынша оның әулеті Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібек ханның тоғыз ұлының бірі қазақ ханы Өсектен тарайды [1,120]. Әбілқайыр Қажы сұлтанның ортаншы ұлы. Қажыда одан басқа екі ұлы болды, үлкен ұлы Тоқтамыс сұлтан, ол Әбілқайыр таққа отырғанға дейін қайтыс болған секілді, кіші інісі Бұлқайыр сұлтан, ол да ұзақ өмір сүрмеді [1,124].

Тарихшы И.В. Ерофеева Әбілқайырдың тұлғасына байланысты орыс шенеуніктері мен тарихшыларының көзқарастарына байланысты ғылыми тұрғыдан талдау жасады. Орынбор аймағындағы патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінің өкілдері тарапынан Әбілқайырдың саяси қызметінің басты бағыттары мен сипатына байланысты қарама-қайшы көзқарастарды тудыртты. Белгілі әкімшілер А.И. Тевкелев, И.К. Кирилов, В.Н. Татищев, В.А. Урусов және П.И. Рычков қазақ көшбасшысының орыс билігінің көмегімен даладағы хан билігінің құрылымын нығайтуға және модернизациялауға деген ұмтылысына оң көзқараспен қарады және оның ниетін орыс-қазақ қатынастарының сол кездегі кезеңінде Ресейдің аймақтағы ұзақ мерзімді саяси мүдделеріне қайшы келмейді деп санады. Бұған кереғар көзқарасты бірінші Орынбор губернаторы И.И. Неплюев ұстанды, ол Әбілқайырдың қазақ жүздеріндегі аға хан институтын күшейтудегі стратегиялық бағыты тәуелді территорияларды басқарудың ресейлік жүйесінің саяси дәстүрімен мүлдем үйлеспейді және қазақ көшбасшысының патша үкіметімен жақындасу әрекетін, сондай-ақ Орталық Азиядағы қызметін теріс бағалап, ханды «қу айлакер», «өзімшіл», «өтірікші», «пайдакүнем» деп жазды [1,11]. И.И. Неплюев Ресейдің ортаазиялық саясат мәселелерінде идеялық ұстанымы жағынан тым радикал еді, сонымен қатар ол Орталық Азиядағы Ресей империясының саясатын жүзеге асыруда басты тұлғалардың біріне айналуы көздеді және осы мақсатта Әбілқайырдың тұлғасын жағымсыз кейіпте ұсынып, оның қазақ жүздеріндегі жеке билігі әлсіз, оған билікке деген құмарлық, қулық, екіжүзділік тән деп көрсетті [1,12].

М.П. Вяткин, П.Е. Матвиевский, ішінара Н.Г. Аполлова мен В.А. Моисеевтен басқа XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихын зерттеумен айналысқан революцияға дейінгі және кеңестік зерттеушілер И.И. Неплюевтың Әбілқайырдың қазақ қоғамындағы саяси ұстанымының әлсіздігі, оның сыртқы саясатта және тұлғалық бойында қарама-қайшылықтары, ресей бодандығын қабылдауда жеке басының мүддесін ойлауы туралы көзқарастарын басшылыққа алды [1,13]. Жалпы айтқанда Әбілқайырдың жеке тұлғасы мен саяси қызметінің үш ғасырлық тарихнамасы оның қарсыласы И.И. Неплюевтың ойының ықпалымен дамыды. Сондықтан да ханның жеке-психологиялық күрделілігімен және қайталанбас болмысымен оның шынайы тарихи портретін жасау аса өзекті міндеті қойылды [1,13].

Орыс тарихшысы А.И. Левшин өз еңбегінде Әбілқайырдың тұлғасына ерекше көңіл бөлген. Ол үш жүздің жоңғар агрессиясына қарсы ұлт-азаттық күресінде ханның жеке үлесін ерекше атап өтіп, қазақ билеушісінің жеке потенциалына және орыс бодандылығын қабылдауға итермелеген субъективті және объективті себептеріне дұрыс баға бере білді. Бірақ ол тарихи-этнографиялық санада европацентристік дүниетанымдық парадигманың өкілі болғандықтан Әбілқайыр тұлғасына байланысты бұрмаланған И.И. Неплюевтың көзқарастарымен де келісті. Әсіресе оның жеке тұлғалық бойындағы «құлық», «айлакерлік», «билікке құмарлық», т.б. субъективті анықтамалары негізге алынды. Кейінгі тарихнамада Әбілқайыр ханның тұлғасы мен басқару сипатына байланысты И.И. Неплюевтың материалдарына негізделген Левшинның берген бағасы басымдылық көрсетті [1,14].

А.Ахметов, М.Алпысбес «Әбілқайыр ханның өмірі және орынбор мұрағат құжаттарында сақталған хан өлімі туралы тарихи деректер» атты мақаласында 1736 жылы Ордаға келген ағылшын суретшісі Джон Кэстльдің Әбілқайырдың тұлғасын сипаттағаны жөнінде үзіндісін келтіреді: «Әбілқайыр хан – зор денелі, сымбатты, аққұба жүзі қызыл шырайлы, түсі жылы кісі, қайратқуш иесі болғанын айтады. Сонымен қатар олар Әбілқайыр ханның халық жасақтарының соғысу қабілетін көтергендігін ерекше атап өтеді [4,384].

XVIII ғасырдың бірінші жартысы Ресей империясының сыртқы саясатында жаңа векторының қалыптасуының маңызды кезеңі болды. І Петр Батысқа одан әрі жылжу жетекші европалық мемлекеттердің шиеленіс жағдайына байланысты қиындайтынын түсініп, империяны кеңейтудің перспективті бағыты ретінде Шығысты таңдайды. Бұл таңдаудың негізінде бірқатар себептер туындады:

- көне заманнан бері Мавереннахрмен сауда жасаған орыс көпестерінің сауда мүдделерін қамтамасыз ету;
- өсіп келе жатқан империяның оңтүстік және шығыс шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- шекаралас мемлекеттермен және оңтүстік-шығыс фронтир халықтарымен достық және одақтас қатынастарды дипломатиялық рәсімдеу.

Бұл өз кезегінде ежелден бері естіп жүрген кең ауқымды қырғыз-қайсақ ордасын Ресей бодандығына алудағы тиімді әрекетін жүзеге асыруға ықпал етуі керек еді [5,193].

Бұл кезеңде Далада да жағдай күрделі еді. Бір жағынан, оңтүстікте Бұқар, Қоқанд билеушілерімен қатынас шиеленісті, ал шығыста жоңғар шапқыншылығы үдей түсті, солтүстік-батыста болса Ресей билеушілерінің әскери қызметінде болған еділ қалмақтар, башқұрттар, мишарлар тұрақты түрде шабуылдарын жасады. Екінші жағынан, Әбілқайыр мен жергілікті старшиндар арасындағы жүз ішіндегі күрес шиеленісті. Старшиндар ханның жалғыз билеуші болуына және ұрпақтарына тақ мұрагерлігін қамтамасыз етуге деген ұмтылысын қолдамады. Американ тарихшысы М.Ходорковскийдің пікірінше сол кездегі қалыптасқан жағдайда орыс-қазақ жақындасуы сөзсіз болар еді. Орыс-қазақтардың жақындасуының жолсерігі дипломат, Жайық, Еділ маңындағы көшпелі халықтармен байланыс тәжірибесі бар дипломат А.И.Тевкелев болды [5,193].

Қазақстанның Ресей империясының саяси-құқықтық кеңістігіне интеграция процесі 1731 жылы басталды. Дәл сол кезде ресей дипломаты А.И. Тевкелевтың қазақ басқарушы элитасының өкілдерімен ұзақ және күрделі келіссөздерінен кейін Кіші жүз ханы Әбілқайыр патшайым Анна Иоанновнадан халқымен бірге орыс бодандылығына қабылдау грамотасын алып, сенім антын берді [6,23].

Ресей бодандылығы жөнінде келіссөздер кезеңіндегі оқиғалар жақсы зерттелген. 1971 жылы В.Я. Басин Әбілқайыр ханның себептерін сипаттай отырып, қазақтардың орыс протекторатын қабылдау арқылы Жоңғарияға қарсы күшті Ресейге сүйенуге, онымен сауда-саттықты кеңейтуге, Еділ мен Жайық арасындағы жайылым жерлерді пайдалану құқығына қол жеткізуге үміттенді, яғни бұл тиімді қолдаушы сюзеренді іздестіруде өзекті болды деп көрсетті. 1981 жылы В.Я. Басин Б.С. Сулейменовпен соавторлықта қазақ қоғамының ең көреген бөлігі, атап айтқанда, Кіші жүз ханы Әбілқайыр басқарған «хан партиясы» өлке үшін қиын ішкі және сыртқы саяси жағдайдан шығудың бірден-бір жолын Ресей бодандығын қабылдаудан көрді деп жазды. Бірақ Әбілқайырдың орыс бодандылығын қабылдауға итермелеген уәждер мен себептер әлі күнге дейін ашық болып табылады. Бірқатар дереккөздер мен ғылыми әдебиеттерде көрсетілген жоңғар шапқыншылығының жаңа қауіпі тек ішінара деп санауға болады, өйткені Анырақай шайқасы жоңғарлардың күштерін айтарлықтай бұзды және жеңістен кейін бірден Ресей протекторатына жүгіну барлық қазақ әскерінің бас қолбасшысы үшін күмәнді болып көрінеді. 1740 жылдары протекторатты қабылданғаннан кейін оқиғалардың барысы қазақтар мен жоңғарлардың арасында бірқатар шайқастардың өткенін және жоңғарларды мәңгілік жаулардың жаңа мәртебесі тоқтатпағанын, сондай-ақ Ресей үкіметі өзінің жаңа

субъектілеріне әскери қолдау жасамай, тек бірқатар дипломатиялық шаралармен шектелгенін көрсетеді. Шын мәнінде, деректерде көрсетілген басты себеп «жоңғар қаупі» 1740 жылдардың соңы мен 1750 жылдардың басында жоңғарлардың күштердің бір бөлігін Цин империясына қарсы ұстауға мәжбүр болғанын пайдаланған қазақтардың күшімен жойылды [3,594].

Тарихшы А. Сабырханов Қазақстанның Ресейге қосылу тарихын зерттеуге арналған еңбегінде қазақ жерлерінің Ресей құрамына кіруі қазақ халқының әлеуметтік-мәдени, экономикалық мүдделеріне сәйкес келді деп көрсетті [7,602].

2022 жылы «Vylve Gody» журналының № 17 санында Г.А. Шотанованың Е.М. Ужкенов, К.В. Джумагалиевамен бірлескен түрде жазылған «Степная элита казахов Младшего жуза в период вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления» атты мақаласы жарық көрді. Авторлар XVIII – XIX ғ. басындағы орыс-қазақ қатынастарының қалыптасу процесіне, қазақ даласындағы Әбілқайырдың шешуші позициясына, оның орыс бодандылығын қабылдауға байланысты тарихи көзқарастарға, т.б. мәселелерге терең талдау жасаған. Әбілқайыр ханның орыс протекторатын қабылдауы қазақ халқының мемлекеттілігін жоғалтуының шешуші оқиғасы болды. Кеңестік тарихнамада бұл оқиға негізінен егемендікке ғана емес, тіпті қазақ елінің аман қалуына да қауіп төндіретін жоңғар қаупімен түсіндірілді. Алайда, тарихи фактілерді салыстыра келе, бұл болжам біртүрлі болып көрінеді, өйткені соның қарсаңында ғана жоңғар әскерлеріне тойтарыс беруде ірі жеңістерге жете білді (1728 жылы, 1729 жылдың желтоқсаны, 1730 ж. қаңтары). Бұл сәтте протектораттың қабылдануының басты себебі ретінде жоңғар қаупі уақытша жойылды.

Әбілқайыр ханның Ресей империясына мойынсыну арқылы және оның қолдауымен қазақ даласында аға хан болуға ұмтылысы туралы пікір қазақ қоғамының шындығынан біршама бейхабарлықты немесе оны үстіртін қабылдауын сипаттайды. XVIII-XIX ғ. Басында қазақ даласы Ресей протекторатының қоластында болды. Оқиғалардың өрбуі бойынша қазақ билеушілері сыртқы қауіптерге қарсы күресте стратегиялық серіктес ретінде Ресей тәжіне бет бұрды. Дала билеуші элитасының ниеті одан әрі егемендік пен олардың салыстырмалы тәуелсіздігін сақтауды қамтыды. Ол кезде бұл Кіші жүз билеушісі Әбілқайырдың салмақты, өте тәуекелшіл саяси бағыты болды. Әрине бұл орыс-қазақ дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтты және екі жақты ынтымақтастықта сыртқы шығыс қауіпін көрсетті. Алайда бұл оқиғадан қазақ даласын стратегиялық маңызды географиялық объект ретінде өзінің жер қорын молайту және Орталық Азия мен Шығыс пен сауда-экономикалық байланысының қауіпсіздігін қалыптастырудан империя ұтты [3, 590-591]. Қолда бар деректердің барлығы дерлік XVIII ғасыр кезеңін салыстырмалы түрде қазақ элитасының тәуелсіздігін көрсете отырып, Ресейдің көбінесе дипломатиялық жолдар арқылы қазақ даласына ықпалын күшейту әрекеттер кезеңі ретінде сипаттайды [3,592].

Әбілқайырдың есімі геосаяси кеңістікте аға хан титулымен байланысты болды. Аға ханның беделі ең әуелі сыртқы саяси мәселелерді шешуде үлкен мүмкіндіктер берді және де қазақ мемлекеттілігінің символы болды. 1748 жылы Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін қазақ қоғамында аға хан титулы өмір сүруін тоқтатты [3,597].

Әбілқайырдың ролін XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарында қарастыра отырып, сол кезеңдегі қалыптасқан сыртқы саяси ахуалға тәуелділікті негізге алу керек. Ханның ойлары әр деректе әртүрлі сипатталады. Мысалыға, орыс зерттеушілерінің бірі Әбілқайырдың Ресейге қосылудағы мақсаты ол оның саясаткер ретіндегі прагматизмнің ұйғаруы болды, хан 1720 жылдардан бері қазақтарды қинаған жоңғарларға және Хиуа хандығын басып алған парсы шахы Нәдирге қарсы Ресейдің әскери қуатын пайдалануды көздеді деп көрсетті. Әбілқайыр Хиуа хандығының тағына ұлын Нұралыны отырғызбақшы еді. Ресей арқылы ол Қазақ Даласындағы хан билігін нығайтуды жоспарлады. Алайда орыс басқарушы элитасының саясаты кереғар болды. Патша сарайы бұл мәселеде барлық өкілеттілікті Орынбор басқарушыларына берді. Патшайымның елшісі А.И. Тевкелев далада хан билігін нығайтуда Әбілқайырды қолдады, ал И.И. Неплюев болса Әбілқайыр секілді еркін билеушінің қолындағы күшті хан билігі Ресейдің мемлекеттік мүддесіне сай келмейді, ол марионетка тәрізді бола алмайды деген көзқарасты ұстанды [3,598].

XVIII ғасырдың кейігі 30-жылдардағы Қазақ хандықтарының Ресей империясымен, Хиуамен, Башкириямен және қарақалпақтармен тығыз байланыстары Әбілқайырдың есімімен байланысты еді [3,596]. Әбілқайырдың өз заманындағы басқа әскер басшыларынан айырмашылығы ол бірнеше майданда қатар соғысуы. Хан Еділ қалмақтарымен, башқұрттармен, Жайық орыс казактарымен, жоңғарлармен, сондай-ақ Хиуа хандығымен күш сынасты [8,27].

2014 жылы И.В. Ерофееваның басшылығымен жарық көрген «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты» екітомдық жинағына Әбілқайыр ханның эпистолярлық мұрасы енген. Жинақтағы Әбілқайырдың эпистолярлық мұрасы 144 хаттан тұрады. Хаттар келесі адресаттарға жолданды:

I Петр патшаға, патшайым Анна Иоанновнаға, патшайым Елизавета Петровнаға, парсы шахы Надирге, қалмақ ханы Аюканың жесірі Дарма-Бала ханшаға, Қалмақ хандығының наменгері Дондук-Дашиға, Сыртқы істер коллегиясының аудармашысы, полковник, бригадир А.И. Тевкелевке, Орынбор комиссиясының басшысы, құпия кеңесші, Астрахань губернаторының құпия кеңесшісі В.Н. Татищевке, Орынбор комиссиясының басшысы құпия кеңесші И.И. Неплюевке, Орск бекінісінің коменданты полковник В.Г. Пальчиковқа, т.б. Әбілқайыр ханның хаттарының басты адресаттары патшайым Анна Иоанновна, патшайым Елизавета Петровна, А.И. Тевкелев, В.Н. Татищев, И.И. Неплюев, В.Г. Пальчиков еді.

Тарихшылар қауымын Әбілқайырға байланысты деректер кеңестік және посткеңестік кезеңде де қызықтырғаны белгілі. Әсіресе Әбілқайыр ханның 1730 жылы патшайым Анна Иоанновнаға жолданған хатына байланысты әртүрлі пікірлер қалыптасты. 2004 жылы Абай журналының № 2 санында тарихшы Амантай Исиннің «Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс» атты мақаласы жарық көрді [2, 41-44]. А.Исин Әбілқайырдың хаты бұрмаланғанына байланысты терең ғылыми талдауын жасады.

Тарихшы Амантай Исин XVIII ғасырдағы қазақ хандары Әбілқайыр, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай болсын Ресеймен хат алмасқанда белгілі бір шектен шықпаған, ұлы Абай айтпақшы, «әсіре арланбаған» деп көрсетеді. Дала билеушілерінің түпнұсқада сақталған хаттарынан осыны анық байқауға болады. Керісінше, империяда далалықтар атынан жасалған құжаттарда немесе сол үлгілерге сәйкес хан хаттарының ресми аудармаларында Ресейге артық жалбарыну, төменшіктеу, құлдану сияқты белгілер кездеседі [2, 41].

Қазақстан мен Ресейдің XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары кеңес заманында қарастырылғанда Қазақстанды ашық жаулап алудан Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылды дегенге дейін бірнеше ресми тұжырымдар ауыстырылды. Әбілқайыр ханның 1730 жылы Ресей патшасына жіберген хатының түпнұсқадағы мәтінінің 1960 жылы жарық көріп, кейін қайта басылды. Жинақ құрастырушысы М.Г.Масевичтің кіріспе мақаласында қазақ кеңсе тілінде жазылған құжаттарды аударған Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкері Р.М.Пейгумбари деп көрсетілген. Зерттеушілер қолданып жүрген осы аударманы түпнұсқа мәтінімен салыстырса, қате аударылған, аударылмай қалған, мазмұны өзгерген және қосып жіберілген сөздер тізбегі шығады. Кіші жүз ханы алдына келген Алдарбайдың «елші тілегені» – «требовал посланника», «Орал ештегі башқұрт халайықы» деген тіркестегі «естек» сөзі мүлде ұғылмай, «башкирский народ, который находится за Уралом» деп қате аударылған. Қызғылықты, жазба құжаттарда сирек кездесетін қазақи тарихи ұғым «қырық сан қазақ» атауы «многочисленный казахский народ» деген долбарлы қолданыспен өзгертілген. Қате аударылған, өзгертілген немесе аударылмаған сөздерден тыс ресми аударма салқынын тигізген, хаттың өзінде жоқ, белгілі саяси мақсат үшін қосып жіберген сөздерді табуға да болады [2, 42].

Әбілқайыр ханның 1730 жылғы хаты (түпнұсқа) ресми аудармаға арқа сүйеген, 1960 жылғы басылымдағы орыс мәтінінің келтірсек ол келесідей мазмұнда болды: 8 сентября 1730 г. Послание в Петербург ее величеству. Величайшей, благородной, богатой и умной обладательнице многих земель, ее величеству государыне императрице ежедневно, ежемесячно и ежегодно желаем божией милостью благополучного государственования. Наше заявление Вашему величеству состоит в том, что с подданным Вам башкирским народом, который находится за Уралом, у нас близких отношений не было. Желая быть совершенно подвластным Вашему величеству, я посылаю своего посланника вместе с Вашим подданным Алдарбаем. Этот Алдарбай требовал посланника от нас к Вашему величеству, и поэтому мы, Абулхаир-хан с подвластным мне многочисленным казахским народом Среднего и Малого жузов, все преклоняемся перед Вами, являемся Вашими слугами и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, чтобы с подданным Вам башкирским народом, находящимся за Уралом, жить в согласии. Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными. (Передали): Сеиткул. Главный посланник Куттумбет с товарищами.

Мәтіндегіміна сөздер түпнұсқада жоқ немесе мағынасы өзгертіліп берілген: благородной, умной, божией милостью, который находится за Уралом, близких отношений, требовал, многочисленным, являемся Вашими слугами, и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, находящимся за Уралом, Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными.

Ғалым А.Исин мақаласында бұл хаттың жаңа аудармасын ұсынды: Величия и милости высокой, государства превыше, правящей [всеми] землями ее величеству белой великой императрице обращаемся с обыденным намерением. Изо дня в день, из месяца в месяц, из года в год государство

[Ваше] да пребывает в здравии и приумножается. Наше заявление Вашему величеству следующее. С народом Вашего величества уральскими ештек-башкортами меж нами нет согласия. Теперь, желая получить под покровом Вашего императорского величества защиту и спокойствие, посылаю, присоединив клесной дороги уральскому ештеку подданному Вашему Алдарбаю, своего посла. Поскольку этот Алдарбай просил посла к Вашему императорскому величию, мы, Абулхаир-хан, сорок санов казахов, Средний и Младший жузы со всеми подвластными мне караша склоняем голову. Ярлык: с Вашими слугами уральскими ештеками хотим достичь согласия. С Вашим ярлыком да будем в согласии. Посланный посол Сеиткул во главе с Кутлыметом с товарищи [2, 42].

А. Исин жалған намыс қысып, дала билеушілері жазған хаттардың ресми аудармаларында қол жүгіртіп, басы артық, бағынышты сөздерді қосып жіберу – Мәскеу мемлекеті кеңсе қызметі қалыптастырып, Ресей империясы үдетіп жіберген әдет деп көрсетті. Оған кейбір жылдардағы кеңес заманындағы ұлы халықты аға тұтқан құлшыныстың қосылғаны де бар.

Орыс шекаралық әкімшілігінің өкілдері, тарихшылар П.И. Рычков пен А.И. Левшин Әбілқайыр тарапынан міндеткерліктерге назар аударып, оны келесі түрде жеткізді:

1. «өз ордасы жеріне іргелес» орыс шекараларының қауіпсіздігін күзету;
2. сауда керуендерін қорғау және оларды қазақ даласы арқылы алып өту;
3. қажет жағдайда башқұрт, қалмақ сияқты әскер беру;
4. алым немесе аңтерісімен ясақ төлеу [9, 124].

Әбілқайырдың антындағы міндеттер 5 бапта көрініс тапты: 1. Патшайым Анна Иоанновнаға және оның мұрагерлеріне адал болу; 2. Өз әскерлерін Ресей империясының әскери істеріне қатыстыруға жіберу; 3. басқа ресей бодандарына шабуылдардан бас тарту; 4. Қазақ даласы арқылы өтетін орыс көпестеріне шабуыл жасамау, керісінше олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; 5. Тұтқынға алынған барлық орыстардың қол астына кіретін азаматтарын қайтару [6, 30].

Әбілқайыр ханның хаттарынан оның бойындағы тік мінезділік, өжеттілік, қайсарлық секілді қасиеттеріне ие болғандығы байқалады. Мысалыға, 1737 жылдың 25 маусымында ол құпия кеңесші В.Н. Татищев пен полковник А.И. Тевкелевке хат жолдайды. Сол хаттан жоғарыдағы айтылған қасиеттеріне көз жеткізуге болатын үзінді келтірейік: «Господам генералу и мурзе многое челобитье, после того объявляю. Я, Абулхаир-хан, по слову мурзину в Ылицком займище жил три месяца для пользы государственной, понеже е.и.в. – всероссийская государыня, а я хотя и мусульманского народа был царем, однако по словам мурзы, е.и.в. любя и меньшим братом себя признавая и услугу свою показуя, на острове реки Яика жил три месяца. И ныне, чтоб и государыня, по твоим же словам, на острове же Волги-реки хотя бы три ночи ночевала, то б я благодарен был» [10, 117]. Хатта Ресей патшайымы Әбілқайыр хан секілді үш ай бойы бір аралда өмір сүре алады ма деген пікірін білдіруі ол оның батылдық іс-әрекеті деп бағалауға болады.

1747 жылдың 20 мамырында Әбілқайыр хан патшайым Елизавета Петровнаға хат жібереді. Бұл жолданған хат жинаққа № 144 болып тіркелген. Хан хаттың басында патшайымға деген шексіз құрмет сөздерімен бастайды: «Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица Елисавет Петровна, самодержица всероссийская. Вашего императорского величества Киргизкайсацкой орды всеподданой Абулхаир-хан всеподданейше и рабски доношу, что при здравии в.и.в. такую надежду имею, что как на превысокую гору и на крепкую булатную стену. Великошасливая государыня, плачущих от слез избавляющая, падших возставляющая, рыдающих утешающая и мне, нижайшему, во всяких прозьбах воздающая, напредь сего, прошение мое воздав, в знатной сан меня определила, что по высочайшей в.и.в. милости даже до затмения света не отменю. Причем, желая в.и.в. многолетнего здравия и без сумнения уповаю на высочайшую милость, я киргизкайсацкого народа Абулхаир-хан, всенижайше и рабски прошу признавать меня, нижайшего, правосердечным и, по возможности моей, в начале богу единому и в.и.в. рано или поздно служащим рабом» [10, 191]. Одан әрі хатта Әбілқайыр хан Елизавета Петровнадан келесі үш өтінішін қарастыруды сұранады: ұлы Қожахметты елге қайтарып жіберу; ханның ұйғарымымен ордадағы алаяқтардың ісін қарастыру, оларды ұстау, босату; соңғы жылдары ханға мейірім мен сыйдың көрсетілмеуі. Хаттың соңында Әбілқайыр хан өзінің беделінің өзгелерден төмендеп бара жатқандығына өкінішін білдіріп, оны хат арқылы жеткізеді: «Абулмамед-солтан, Барак-солтан, верхние калмыки выше нас почитаются, а я уже ниже их нахожуся, а сначала так не бывало» [10, 192].

Жинаққа енген Әбілқайыр ханға тиесілі соңғы хат ол 1748 жылдың 26 тамызында бригадир А.И. Тевкелевке арналады. Тевкелевке жолданған бұл хаты Әбілқайыр ханның өміріндегі ең соңғы хаты болып табылады. Әбілқайыр хатты өзінің өлер шағында көзі тірісінде жаздыртады. Хатта ол өзін, оның отбасын қорғауын және оның өліміне кінәлі Барак сұлтаннан кек алуын өтінеді. Оған

хаттағы келесі сөздер дәлел: «От всемилолюбивейшей и великой государыни обороны прошу». Одан әрі хат тікелей А.И. Тевкелевке баяндалады: «Высокоблагородному и почтенному, истинному древнему и сердечному приятелю моему г-ну брегадиру Кутлумухаммет-мурзе Тевкелеву объявляю. Обещали вы меня содержать на сем свете без всякой печали, токмо я опечален остался. Дай боже нам отныне видеться уже на том свете. Последние мои речи: исповедую бога, быти единого, и посланника ег оза истинного, вручаю вас богу. Ежели желаете меня удовольствовать, то прошу, по обещанию вашему, погибели моей просто не оставить, ибо мои обещания с вами неразрывно остались. Имеющихся у вас Айчювак-салтана и знатных алчинских биев детей прошу в печаль не допускать и содержать их во всяком довольствии и фамилию мою вечно бес призрения не оставить. Прошу, взяв алчинских биев Кидая, Алхуджая, Худжаная к себе, и сообщая с моими детьми Средней орды Барак-салтана с прочими неприятелями моими искоренить и тем приятелей моих обрадовать. Оное ежели вы не учините и детям моим не возвратите, то иному учинить некому и буду на вас зат о на том свете жаловаться. Сию мою погибель паки прошу без отщепеня не оставить». Сонымен қатар хан хатында 10 зеңбірекпен бірге 3000 адам, оның ішінде 1000 орыс, 1000 қалмақ, 1000 башқұртты жіберуді, оларды ханға жанашыр алшын руының адамдарымен бірлесе отырып, әрекет етіп хан ұлысына барып оның үйін қорғауын және Орта жүзден кегін қайтаруын сұранады [10, 207].

Әбілқайырдың Барақ сұлтанның қолынан қаза болуына байланысты екі түрлі көзқарасты кездестіруге болады. Бірінші, Барақ Әбілқайырдың басын шапты және екінші нұсқа бойынша сұлтан ханның жүрегінің тұсынан жаралатып, ол бірнеше күннен кейін қайтыс болады. Осыған байланысты мәліметтерге шолу жасасақ.

«Вестник Оренбургского государственного педагогического университета» басылымының 2021 жылғы № 1 санында ғалым С.Джунджужовтың «Оренбургский губернатор И.И. Неплюев и российская политика умиротворения казахской знати после смерти хана Абулхайра (1748-1750 гг.)» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Автор мақаласында Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың 1748 жылы Барақ сұлтанмен өткен тең емес шайқаста Әбілқайырдың өлімін анықтау себептерін қарастырған. С.В. Джунджужов Әбілқайырдың өліміне байланысты Орынбор облыстық архивінен алынған құжаттардан мәліметтерді келтіреді. И.И. Неплюев хан тағына сенімді үміткерді қолдау әрекеттеріне өтуге дейін ең әуелі қазақ көштеріндегі Әбілқайырдың өлімінің саяси себептерін анықтауды ұйғарды. Ол үшін губернатор Сыртқы істер коллегиясының нұсқаулығын күтпей-ақ 29 тамызда Орта жүздің танымал батыры Жәнібек тарханға казак уряднигі Федор Найденовты жіберді. Бір айдан соң Найденов Жәнібек тарханның хатымен және өзінің есебімен Орыборға қайтып оралды. Жинақталған мәліметтер бойынша Әбілқайыр хан Барақпен қақтығысқа дейін екі күн бұрын Ұлы жүздің жалайырларымен көшіп-қонып жүрген қарақалпақтарды тонады. Ол қарақалпақтар Әбілқайыр келгенге дейін Барақ сұлтан тарапынан басып алынып, соның қол астында болды. Барақ сонымен қатар Әбілқайырдың басқа да іс-әрекетіне наразы еді. Өткен қыста Әбілқайырдың жауынгерлері Барақ сұлтанның қызына құда түскен Хиуа ханы Қайып ханның сый-сияпаты үш түйеге жүктелген үлкен емес керуенін тонады. Найденовтың айтуы бойынша Әбілқайыр мен Барақ арасындағы шайқас Торғай мен Ұлысақ өзендерінің арасындағы жерде өтті. Барақтың әскері сандық жағынан басым болды. Әбілқайыр хан қоршауға алынды, оның әскері шайқастан жалтарып кетті. Барақ сұлтанның ұлы Шығай найзамен ханды аттан құлап түсірді, ал Барақ жараланған Әбілқайырға жүгіріп келіп, оның басын қылышпен шауып өлтірді [11, 114-115].

Тарих ғылымдарының докторы Мурат Абдиров Әбілқайыр 1748 жылдың тамызында кездейсоқ қақтығыс кезінде өзінің қас жауы Барақ сұлтанның қолынан жараланып, бірнеше күннен кейін қайтыс болды деп жазды. Жан тапсырар алдында хан оның өлімін салдарсыз қалдырмауын өтінді, өйткені кісі өлтірушілер тағы да қырғыз-қайсақ ордасын күйретуін бастайды деп айтқан [12]. И.В. Ерофееваның жинағында келтірілген Әбілқайырдың өлер шағындағы бригадир А.И. Тевкелевке соңғы жолдаған хатын негізге алатын болсақ, онда ғалым М.Абдировтың ханның өліміне байланысты жазған мәліметі шындыққа жанасады, ал казак уряднигі Федор Найденовтың Орынбор губернаторы И.И. Неплюевке Әбілқайырдың өлімі туралы айтқан сөздері бұрмаланған және күмән туғызатын секілді.

Орынбор губернаторы И.И. Неплюев Әбілқайырдың өлімін қазақ жүздеріне орыс протекторатының күшеюі үшін қолайлы сәт деп қарастырды. Губернатор заңды деңгейде әкеден ұлға мұрагерлік құқығын ескере отырып, ханды старшиналар жиналысы сайлайтындай тәртіп құруды ұсынды, бірақ ханды түпкілікті бекіту Ресей монархтарының еркімен анықталу керек еді [11, 114].

Қорытынды. Қазақ тарихында ерекше орындалатын Әбілқайырдың тұлғасы көптеген тарихшылардың зерттеу объектісіне айналды. Әбілқайырдың 1730 жылы патшайым Анна Иоановнаға жолданған хатына байланысты ғалымдар тарапынан әртүрлі көзқарастар, пікірлерді туындатты.

И.В. Ерофееваның екітомдық жинағына енген ханның эпистолярлық мұрасы зерттеушілер үшін құнды дерек көзі болып табылады. Ол хаттар Әбілқайырдың тұлғасын, болмысын, елді басқарудағы саясатын, сыртқы саясатта ұстанған бағытын, қазақ-орыс қатынастарының дамуын, т.б. мәселелерді ашу ісінде ғылыми тұрғыдан үлкен септігін тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И. В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. - Алматы: Дайк-Пресс. 2007. - 456 с. + 28 с. вклейка. 3 б.
2. Исин А. Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс // Абай журналы, 2001, № 2, 41-44 бб.
3. Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Джумағалиева К.В. Степная элита казахов Младшего жуза в период вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления // *Bylye Gody*. 2022. 17(2). – С 590-603.
4. Ахметов А., Алыпсбес М. Әбілқайыр ханның өмірі және Орынбор мұрағат құжаттарында сақталған хан өлімі туралы тарихи деректер // *Global Science and Innovations 2020. Proceedings – Tashkent: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2020. – P. 384-388.*
5. Вовк И.В., Шебалин И.А. "Присяга" и "подданство" в политической практике казахской элиты в 30-40-е гг. XVIII в / И.В. Вовк, И.А. Шебалин // *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. – 2016. – № 1(105). – С. 193-197.
6. Почекаев Р. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии XVIII – начало XX в. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017, – С 384.
7. Zhangaliyev U. K., Musabalina G. T., Abenova G. A., Adilbaeva A. S., Kariyeva T. A. The policy of tsarism in Kazakhstan in the XVIII - XIX centuries: consequences of its impact on traditional Kazakh society // *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology 17(3) (2020), 1-20. ISSN 1567-214X. 20 pages + 13 figures. 3 tables + 4 frames.*
8. Тұрашбекова Д.А. Кіші жвз ханы Әбілқайырдың мемлекет қайраткері ретіндегі қызметі. Государственная деятельность хана Младшего жуза Абулхайра // *Вестник КазНУ. Серия Юридическая. [S.l.], v. 70, n. 2, feb. 2016. ISSN 2617-8362. Доступно на: <<https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/216>>. Дата доступа: 09 sep. 2022*
9. Избасарова Г. Б. Историография проблемы инкорпорации Младшего жуза казахов в состав Российской Империи (дореволюционный период) / Г.Б. Избасарова // *Самарский научный вестник*. – 2016. – № 4(17). – С. 122-126.
10. Ерофеева И.В. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Том I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Алматы, Абди, 2014
11. Джунджузов С.В. Оренбургский губернатор И.И. Неплюев и российская политика умиротворения казахской знати после смерти хана Абулхайра (1748—1750 гг.) // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. 2021, № 1. 113-123 с.
12. Абдиров М. 270 лет назад был убит хан Абулхайр – инициатор присоединения Казахстана к России [Электронный ресурс] / <https://camonitor.kz/31535-270-let-nazad-byt-ubit-han-abulhair-iniciator-prisoedineniya-kazahstana-k-rossii.html>

References:

1. Erofeeva I. V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel, politik [Khan Abulkhayir: commander, ruler, politician]. Izd. 3-e, ispravlennoe i dopolnennoe. - Almaty: Daik-Press, 2007. - 456 s. + 28 s. vkleika., 3 b. [in Russian].
2. Issin A. Äbilqaiyrkhannyñkhatynqalaoiqyğandürys [How to read Abulkhayir Khan's letter] // *Abay*, 2001, No. 2, p. 41-44. [in Kazakh].
3. Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Dzhumagalieva K.V. Stepnaia elita kazakhov Mladshego zhuza v period vassaliteta: novye podkhody i problemy pereosmysleniia [The Steppe Elite of the Kazakhs of the Junior Horde in the Period of Vassalage: New Approaches and Problems of Rethinking] // *Bylye Gody*. 2022. 17(2). 590-603 s. [in Russian].
4. Akhmetov A., Alpysbes M. Äbilqaiyr khannyñömiri zhäne Orynbor mūrağat qūzhattarynda saqtalğan khan ölimi turaly tarikhii derekter [Short biography of Abulhair and information about khan's death on materials of the Orenburg state archive] // *Global Science and Innovations 2020. Proceedings – Tashkent: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2020. – P. 384-388. [in Kazakh].*
5. Vovk I.V., Shebalin I.A. "Prisiaga" i "poddanstvo" v politicheskoi praktike kazakhskoi elity v 30-40-e gg. XVIII v. ["Oath" and "allegiance" in the political practice of the Kazakh elite in the 30-40s of the XVIII century] / I. V. Vovk, I. A. Shebalin // *Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. – 2016. – № 1(105). – S. 193-197. [in Russian].
6. Pochekaev R. Gubernatory i khany. Lichnostnyi faktor pravovoi politiki Rossiiskoi imperii v Tsentralnoi Azii XVIII — nachalo XX v. [Governors and Khans. The personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia XVIII — early XX century] M.: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2017, 384 s. [in Russian].

7. Zhangaliyev U. K., Musabalina G. T., Abenova G. A., Adilbaeva A. S., Kariyeva T. A. *The policy of tsarism in Kazakhstan in the XVIII - XIX centuries: consequences of its impact on traditional Kazakh society* // *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 17(3) (2020), 1-20. ISSN 1567-214X. 20 pages + 13 figures, 3 tables + 4 frames.

8. Turashbekova D.A. *Kishi zhüz khany Äbilqaiyrdyñ memleket qairatkeri retindegi qyzmeti [The state activity Little horde khan Abulhair]* // *Vestnik KazNU. Seriya Iuridicheskaya, [S.l.]*, v. 70, n. 2, feb. 2016. ISSN 2617-8362. Dostupnona: <<https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/216>>. Data dostupa: 09 sep. 2022 [in Kazakh].

9. Izbasarova G. B. *Istoriografiya problemy inkorporatsii Mladshego zhuzo kazakhov v sostav Rossiiskoi Imperii (dorevoliutsionnyi period) [Historiography of the problem of incorporation of the Younger Zhuz of Kazakhs into the Russian Empire (pre-revolutionary period)]* / G. B. Izbasarova // *Samarskii nauchnyi vestnik*. – 2016. – № 4(17). – S. 122-126. [in Russian].

10. Erofeeva I.V. «*Epistolarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675-1821 godov. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite in 1675-1821. Collection of historical documents in two volumes]. Tom I. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675-1780 gg.*] Almaty: Abdi, 2014 [in Russian].

11. Dzhandzhuzov S. V. *Orenburgskii gubernator I. I. Nepliyev i rossiiskaia politika umirotvoreniia kazakhskoi znati posle smerti khana Abulhaira (1748—1750 gg.) [Orenburg Governor I. I. Nepliyev and the Russian policy of pacifying the Kazakh nobility after the death of Khan Abulhair (1748—1750)]*// *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2021, № 1. 113-123 s.[in Russian].

12. Abdirov M. *270 let nazad byl ubit khan Abulhair – initsiator prisoedineniia Kazakhstana k Rossii [Khan Abulhair was killed 270 years ago - the initiator of the accession of Kazakhstan to Russia]* // Retrieved from <https://camonitor.kz/31535-270-let-nazad-by-ubit-han-abulhair-iniciator-prisoedineniia-kazahstana-k-rossii.html>